भट्टारकदेवशक्रविरचितप्रतापकाव्यस्य एकविंशतिसर्गस्य सम्पादनमध्ययनञ्च

डॉ. शशिकुमारशर्मा

समीक्षात्मकभागः

शास्त्राणामध्ययनमध्यापनं तदैव अतीव सुकरं भवति यदा तच्छास्त्रस्यानुकूला पद्धतिराश्रीयते। नैकविधानां गद्यपद्यव्याकरणादीनां नाना शास्त्राणां साहित्यव्याकरणदर्शनादीनां पाठनं कथं वा करणीयमिति विषये शिक्षाविधाः प्राचीनार्वाचीनशिक्षणपद्धतीर्विमर्श्य निर्दुष्टरूपेणानुकूलपद्धतयः निरूपिताः।

अत एव प्राचीनार्वाचीनशास्त्राणां पूरकशास्त्रं शिक्षाशास्त्रमिति विदुषामभिप्रायः। कः विषयः, कया पद्धत्या पाठनीयम्, कया पद्धत्या नाध्यापनीयम् इति प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वात् शिक्षाशास्त्रस्य शास्त्रत्वं सिद्धम्। वस्तुतः शिक्षाशास्त्रिणः विषयानुकूलां पद्धतिं पाठयन्ति। यथा साहित्यशास्त्रस्य टीकापद्धतिः, व्याकरणस्य आगमन-निगमनपद्धतिः, पद्यस्य अन्वयविधिरिति। अस्मिन्नेव क्रमे संस्कृतशिक्षणे मया एका नूतनपद्धतिराश्रिता। का सा नूतनपद्धतिः, सा आकाङ्क्षापद्धतिः। आङ्-उपसर्गपूर्वककाङ्क्षिधातोः अच्-टाप्प्रत्ययाभ्याम् आकाङ्क्षा इति शब्दो निष्पद्यते। अपेक्षा, जिज्ञासा, अनुसन्धानम् इत्याद्यर्थेषु शब्दोऽयं प्रयुज्यते। सांख्यकारिकाव्युत्पत्तिवादवाक्यपदीयसदृशदुरुहविषयाणामपि आकांक्षापद्धत्या अध्यापनं भवितुं शक्यते, तेन शिष्याः समीचीनरीत्या अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

शिक्षामनोविज्ञानानुसारं सर्वेष्वपि स्तरेषु प्रायः कण्ठस्थीकरणं निरस्तमभवत्। अत्र प्रश्नोत्तरपद्धत्या अध्यापनसमये आकाङ्क्षायाः आधारभूतं पदं कारिकायाः निष्कास्य तदाधारेण प्रश्नं पृच्छति। शिक्षार्थिनः तस्य प्रश्नस्य उत्तरं कारिकायां प्रयुक्तपदाधारेणैव ददाति। एवमासान्तं कारिकां पाठयति। वारं वारं कारिकायां विद्यमानानां पदानां प्रयोगेण तत्तत्पदानाम् उच्चारणाभ्यासो भवति। तथा च विना कण्ठस्थीकरणेन कारिकां स्मरति। सांख्यकारिकायाः कारिकाणां पाठनम् आकाङ्क्षापद्धत्या कथं वा करणीयम् , येन छात्राः अल्पश्रमेण अधिकविषयज्ञानं प्राप्नुयुः।

महाभाष्येऽपि आकांक्षापद्धत्या अध्यापनं वर्तते इति दृश्यते। प्रश्नोत्तरमाध्यमेन आकांक्षापद्धतिराश्रिता। यथा – अथ शब्दानुशासनम्। शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्। केषां शब्दानाम् लौकिकानां वैदिकानाञ्च।

शोधावसरे भारतदेशस्याप्रकाशितमनुद्घाटितमस्पृष्टं ज्ञानरूपमातृकाणां स्थितिं ज्ञात्वा तासां प्रकाशनार्थं मया प्रतिज्ञा कृता। अत एव मत्प्रतिज्ञापूरणांशत्वेन अप्रकाशितपाण्डुलिपिमाश्रित्य शोधकार्यमिदं प्रचलति। अस्मिन्नेव क्रमे अप्रकाशितमातृकायामपि आकाङ्क्षापद्धतिः आसीत् वा न वा इति, किं प्राचीनकालेऽपि आकाङ्क्षापद्धत्या पठनपाठनं भवति वा इति च मनसि प्रश्नः जातः। अप्रकाशितमातृकासु अन्वेषणं कृतम्। इमं विधिमाश्रित्य भट्टारकदेवशक्रमहोदयेन प्रतापकाव्यं रचितम्।

मातृकायाः सामान्यपरिचयः –

अस्य ग्रन्थस्य एका मातृका जयपत्तनस्थजैनदिगम्बरप्राकृतापभ्रंशसाहित्याकादमिग्रन्थालये विद्यते। अस्याः मातृकायाः प्रतिकृतिः ग्रन्थस्यास्य सम्पादनाय स्वीकृता।

ग्रन्थस्य सामान्यपरिचयः -

अस्मिन् ग्रन्थे द्वात्रिंशद्सर्गाः सन्ति। अत्र ग्रन्थकारेण शिखरिणीवृत्तबद्धश्लोकस्य आकाङ्क्षापद्धत्या व्याख्यानं विहितम्। अस्मिन् श्लोके भगवतः श्रीरामचन्द्रस्य प्रतापविषयः वर्णितः। अत्र प्रथमं तु मङ्गलाचरणं तत्पश्चात् प्रतापकाव्यस्य विषये लिखितम्। अस्य ग्रन्थस्य सम्पादितेकैकस्य सर्गस्य पत्रिकायां प्रकाशनं भवेत् इति मनसि निधाय सुधियां स्वान्तमावर्जयेत्तर्हि मन्ये सफलोऽयं मे प्रयास इति। प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमसर्गाणां प्रकाशनं जातम्। इदानीं मया षष्ठमसप्तमाष्टमनवमदशमसर्गाणां वर्णनं सम्पादनञ्चात्र क्रियते। यद्यपि प्रथमसर्गादारभ्य पञ्चमसर्गपर्यन्तं अन्यपत्रिकायां प्रकाशनं जातं तथापि अत्र परिशिष्टे प्रकाशितप्रथमसर्गादारभ्य पञ्चमसर्गपर्यन्तसम्पादितभागस्यापि प्रकाशनं क्रियते। येन ग्रन्थस्य सम्पूर्णस्वरूपमेकत्रैव स्यादिति। अन्यसर्गाणामपि प्रकाशनमस्यामैव पत्रिकायां भविष्यति।

अत्र लेखकेन प्रथमसर्गे रामवाचकपक्षः स्थापितः। द्वितीयसर्गे कृष्णवाचकपक्षः स्थापितः। तृतीयसर्गे शिववाचकपक्षः स्थापितः। चतुर्थसर्गे ब्रह्मावाचकपक्षः स्थापितः। पञ्चमसर्गे सूर्यदेववाचकपक्षः स्थापितः। षष्ठमसर्गे शंवाचकपक्षः स्थापितः। सप्तमसर्गे शिवधर्मपक्षः स्थापितः। अष्टमसर्गे गणेशवाचकपक्षः स्थापितः। नवमसर्गे हनुमान्वाचकपक्षः स्थापितः। दशमसर्गे कर्त्तावाचकपक्षः स्थापितः। यथा कर्त्ता नैयायिकाणां यथा वेदातिकानां ब्रह्मा तथैव मीमांसकानां कर्मसकलविधिकरो भवतीति भावः। एवमेकादशसर्गे मीमांसकपक्षः स्थापितः। द्वादशसर्गे बौद्धमतपक्षः स्थापितः। त्रयोदशसर्गे ऋषभदेवपक्षः स्थापितः। चतुर्दशसर्गे जगच्छिरोमणिपक्षः स्थापितः। पञ्चदशसर्गे श्यामप्रभपक्षः स्थापितः। षोडशसर्गे आशीर्वादपक्षः स्थापितः। सप्तदशसर्गदारभ्य द्वात्रिंशद्सर्गपर्यन्तं द्व्यक्षरं स्वीकृत्य चित्रालङ्कारमाध्यमेन व्याख्यानं कृतं लेखकेन। सप्तदशसर्गे लक्ष्मीपक्षः स्थापितः। अष्टादशसर्गे जयसिंहभूपपक्षः स्थापितः। विंशतितमे सर्गे श्रृङ्गाररसप्राधान्यपक्षः स्थापितः। एकविंशतितमे सर्गे वाक्यमहिमाधिकारपक्षार्थः।

अनया रीत्या द्वात्रिंशत् सर्गे स्वकल्पनया आकांक्षापद्धत्या भिन्नभिन्नवाचकपक्षाः स्थापिताः।

सम्पादनभागः

श्रीगणाधिपतये नमः। श्रीसरस्वत्यै नमः। श्रीगुरुभ्यो नमः।

स जयति परमात्मा यस्य लोको हि मग्नो
मननवरसमुद्रे कृष्णिकावद्विभाति।
त्रिभिदरमुदरेयं खेंशुमव्वाहिके वा
मणिरिव शुभरत्नं रोहणाद्रौ यथा वा।।1।।

गुरुपदकमलं प्रणौमि भक्त्या
हृदि मयि सततं करोमि शक्त्या।
ऋजुमनवचनैः स्तवीमि सूक्त्या
नततनुशिरसा यवीमि युक्त्या।। 2।।

यस्याः प्रसत्तेर्गुणरत्नखानेर्जडार्थदात्र्यासु पदार्थपात्र्याः।
विशालबोधाः प्रभवन्त्यबोधाः प्रणौमि तां तत्प्रभुवक्त्रजाङ्गाम्।।3।।

प्रतापकाव्यं रचयामि कामधेन्वाख्यकं षोडशवृत्ततो वै।
एकेन काव्येन तथैव युग्मपक्षेन भिन्नैः रसपङ्क्तिवृत्तैः।।4।।

भूपेन्द्रवृत्तं जगति प्रसिद्धभाषासु चेच्छिलष्टतरं भवेद्वै।
तत्संस्कृते किं बहुभिस्सदर्थैः क्लृप्तं मनोहारि सतां भवेन्न।।5।।

एकार्थतो यत्र भवेद्द्वितीयोऽप्यर्थोऽत्र चित्रप्रदमेव लोके।

काव्ये पुनर्यत्र युगत्रिपक्षार्थाः किं न युक्तं गुणिनां मुदे तत्।।6।।

अर्थप्रकाशोऽत्र न चास्ति विज्ञाष्टीकां विना वाध्ययनादृतेऽपि।

एकाक्षरीकोषसुशब्दयुक्त्या विमर्शनीयः स्पृहया विनाहो।।7।।

मादर्यवन्तोऽत्र भवेयुरस्य विज्ञा वयं किं पठनेन वित्त।

राजेन्द्रचेतो हरकं तदेतत्सदर्थसारं न परं कदर्थम्।।8।।

कवीन्द्रमाना नृपतेः सभायां काव्यं पठन्तु[1] परमादरेण।

परं सुखं नास्ति परत्र विज्ञाः प्रतापकाव्यस्य विमर्शनात्तत्।।9।।

क्व सूर्यवंशप्रभवो नृपोऽसौ क्व चात्र बुद्धिर्मम दुर्बलार्था।

तथापि राजेन्द्रगुणा बलान्मां वाचाल्यते चूतपिकेव चैत्रे।।10।।

सन्त्येव सन्तो भुवि ये गुणेषु पराः परेषां ग्रहणेषु गृध्राः

प्रयोजनं तेऽपि विना धरित्र्यां जीयासुरत्रापरकृत्य विज्ञाः।।11।।

जीयासुरन्येऽपि हि दुर्जनाख्याः निष्कारणं ये परदोषगृध्राः।

येषां भिया न स्खलते[2] सतां धीरहो महानेष मतो गुणो मे।।12।।

नाना कवित्वेषु चणास्तथापि

प्रतापकाव्यं वदनेषु यूयम्।

ताम्बूलवत्कृत्य नृपस्य गोष्ठ्यां

विशंतु विज्ञाः कुपमुन्मनाश्चेत्।।13।।

यथापरे मिष्टतराः सिताऽग्रे विभान्ति लोके हि कथापरा वा।

रामायणीभागवतीकथाऽग्रे काव्यानि विश्वानि तथैतकाग्रे।।14।।

इदं प्रबन्धं विरचय्य पूर्वं सूत्रं प्रवक्ष्ये प्रथमं हि तस्य।

द्वात्रिंशदर्थप्रसरप्रदस्य काव्यस्य स्वोपज्ञविनिर्मितस्य।।15।।

इति पीठिका।

।। एकविंशतितमः सर्गः।।

णगौ णणगौ णणगौ णणगौण।

णगौ णणगौ णणगौ णणगौण।

णगौ णणगौ णणगौ णणगौण।

णगौ णणगौ णणगौ णणगौण।।21।।

अस्य व्याख्या – णा इति दुष्टास्त एव गावः इति पशवस्तेषां ण इति भैरवोभयकारको योऽसौ णगौणस्तत्संबुद्धौ हे णगौण। अर्थात् ये दुष्टाः पिशुनाः। अथवा।

[1] पठन्तू इति मातृकायां पाठः।

[2] सवलते इति मातृकायां पाठः।

दुष्टचौरीहिंसाकुशीलान्यायकारकाहिताहितविचारविमुखाः। अत एव खाद्याखाद्यग्राहकपशुतुल्यरूपास्तेषां दण्डप्रद इत्यर्थः। णोनिर्गुणे जये योग्ये दुष्टे क्रोडे च तस्करे। इति कालिदासकृतैकाक्षर्याम्। णशब्दस्तु पुमान् जारे भैरवे कंकटे ध्वनौ इति दण्डीकृतैकाक्षर्याम्।

1. पुनर्हे णगौणगुणाः प्रधानाः अधिकारिणस्तेषां समूहो गौणः णा इति प्रकटा गौणाः प्रधाना यस्य सः णगौणस्तत्संबुद्धौ हे णगौणप्रकटरूपप्रधानधारक। गुणो रूपादिसत्वादिविवादिहरितादिषु मृदे प्रधाने संध्यादौ रज्जौ मौर्व्यां व्रकोदरे इति विश्वलोचने।
2. पुनः हे णगौणणगौणः। गैः शब्दैर्गौणाः अमुख्यास्ते णगौणाः दुर्ज्जनास्तेषां णे इति नाम्नि गौरिति वज्रवत् ण इति नाम यस्य सः णगौ णणगौणस्तत्संबुद्धौ हे णगौणणगौण। हे दुर्ज्जननामवज्रप्रायनामधेयदुर्ज्जनसंहारक इत्यर्थः। गौर्नाके वृषभे चन्द्रे स्वर्गवज्राम्बुलोमसु इति। णशब्दस्तु पुमान् जारे भैरवे कंकटे ध्वनौ इति।
3. पुनर्हे णगौणणगौण गुणानां समूहो गौणः णायाः दयायाः गौणणगौणस्तस्य णगौणस्य णेन ज्ञानेन गौवत् सरस्वतीवत् णः स्तुतिर्यस्य सः णगौणणगौणस्तत्संबुद्धौ हे णगौणणगौण। अर्थात् यथा सारदा सर्वजीवोपकारकत्वेन दयाप्रधाना तथा भवानपि सर्वदेशे जीवदयाकरणे परमलालस एतदेव राज्ञां परमधर्म इति भावः। गौर्वाणीबाणभूरश्मीति णास्त्रियां रजनीशय्या धेनुनाशाकृपासुच इति।
4. पुनः हे णगौणणगौण। णायाः धेन्वाः गोण एव गौणः तक्रस्तस्य णं ज्ञातः गौणः गुणसमूहो येन सः णगौणणगौणस्तत्संबुद्धौ हे णगौणणगौण। अर्थात् धेनुतक्रं गुणसमूहकरम्। भुक्तो परिपानेन सर्वान्तपाचनकरं तत्र रुचिमान् इति भावः। गोणः शुष्कफले तक्रे इति विश्वः।
5. पुनः हे णगौणणगौण। णायां शय्यायां गौणो गुणसमूहो यासां ताः णगौणाः स्त्रियस्तासां णा इति। जाराः पररमणी हरणकरास्तेषु गौरिति वज्रवत् णो नाम यस्य सः णगौणणगौणस्तत्संबुद्धौ हे णगौणणगौण। अर्थात् अन्यायकारकाणां दण्डदाताश्रीमानिति भावः।
6. पुनर्हे णगौणणगौण। णायां नासिकायामेव गौणः गुणसमूहो येषां ते णगौणाः पुष्पवासिततैलास्तेषां णः ज्ञातः गौणः गुणसमूहो येन सः तत्संबुद्धौ हे णगौणणगौण। अर्थान्नानाप्रकारसौगन्ध्यतैलयुक्तवस्त्रादिधारक।
7. पुनर्हेणगौणणगौण। णायां रजन्यां गुणसमूहो यासां ताः णगौणाः दीपिकाचन्द्रज्योतिर्द्धिसांखासुरापुष्पयन्त्रभाषायां हवाईप्रमुखास्तेषां ण इति ज्ञातः गौण इति गुणसमूहो येन सः तत्संबुद्धौ हे णगौणणगौण।
8. पुनर्हे णगौणणगौण। णानां शब्दानां गौणाः गुणसमूहा येषु ते णगौणाः। शब्दशास्त्रव्याकरणछन्दोऽलङ्काराष्टादशपुराणस्मृतिन्यायधर्मकथाद्युपदेशास्तैः ण इति ज्ञातः गौणो गुणसमूहो नानाविधधर्मार्थकाममोक्षयोग्यगुणावलिर्येन सः णगौणणगौणस्तत्संबुद्धौ हे णगौणणगौण अर्थात् षट्मतशास्त्रशब्दशास्त्रपुराणविचक्षण इत्यर्थः। हे प्रतापसिंहभूपईदृकां बोधनविशिष्ट ते तवेति शेषः। गौरिति ध्वनिः शब्दो वाक्यं ण इति स्तुत्यः स्तवनार्हः। अस्तीति शेषः। कथं भूतो ध्वनिः। णणः णाणां निस्सारवस्तूनां ण इति मोचनं यस्मिन्सो णणः। अर्थात् निस्सारवस्तुषु मौनधारी। सारवस्तुषु एव प्रयोजनरूपः श्रीमान् असि।
9. पुनः कीदृशो ध्वनिः गौणः। गौः इति सूर्यवत् णः इति प्रकटः प्रकाशो यस्य सः गौणः। श्रीमतो वाक्यः सूर्यसमप्रकटप्रकाशधारकः इति भावः। अत्र ध्वन्यलङ्कारे यमकानुप्रासालङ्काराद्यक्षरचित्रोऽयं काव्यः। निरौष्ठ्यमप्येतत्। अर्थालङ्कारे पुनरत्रहुकममहिमास्तवनात् विभावनालङ्कारः।

।। इति मौक्तिकदामछन्दसा वाक्यमहिमाधिकारपक्षार्थः।।

विना कारणसद्भावं यत्र कार्यस्य चिन्तनम्।
नैसर्गिकगुणोत्कर्षभावनात्सा विभावना।।1।।
अनध्ययनविद्वांसो निर्द्रव्यपरमेश्वराः।
अनलङ्कारसुभगाः पान्तु युष्मान् जिनेश्वराः।।2।।

श्रीमच्छ्रीजयसिंहभूपतनयोभून्माधवादिर्हरि-
स्तस्माद्योजनि विश्वराजमुकुटालंकारभूतो भुवि।।
तस्य श्रीशप्रतापसिंहनृपतेः काव्ये प्रतापाद्वये
श्रीभट्टारकदेवशङ्करचिते ग्लौ युग्मसर्गो गतः।।21।।

।। इति श्रीप्रतापकाव्ये एकविंशतितमः सर्गः।।

अथ यन्त्रलिख्यते।

सहायकाचार्यः, व्याकरणविभागः,
जगद्गुरुरामानन्दाचार्यराजस्थानसंस्कृतविश्वविद्यालयः, जयपुरम्